

SZÉKFOGLALÓ ELŐADÁSOK A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIÁN

Romsics Ignác

A MAGYAR TÖRTÉNETÍRÁS
GLEICHSCHALTOLÁSA, 1945–1949

Terintetes Nagy 97

személyi szabályainak 32. és a leg szót:
újra újonnan választott tag, a külsőt kivétel
szabályába tartozó dolgozat felolvasásáért,
személyes megnevezés esetén beüldöz
legkelebb egy év alatt széklet foglalt; külsőben meg-
száza megnevezésén."

Lehetetlen esetek, melyekben kivált vidéken la-
gátolhatatlan a határidőt megtartani: de hallgat-
elűzni a szabály meg nem tartatását, amelyet
mint összes szabályzatunkat szőlőseink tekintetén
kivételre emelne figyelemre lenni a T. Akadémia
szükségtelen.

Indoklásba hozatik tehát, hogy egyetlene az
1861. ¹⁸⁶¹ igt. választott s széklet foglalt által meg nem emel-
tett ^{rendes} tagok neve a kivételről kitöröltesse, az 1861-
és 65-ig választottak a szabályokra emeltesse, jö-
vőre pedig a titokzatos hivatal oda utasítsa, hogy
evidenciában tartás végett az újon választottakat,
míg széklet nem foglaltak, a sorozatba fel ne vegye."

853
1865

1865. jan. 26.
Kollár Mór
Lugosi Zsuzsanna
Hollán Ernő

Kemény László
Königsberg László
Jóshörményi János
r. tag Jolly János utaz
Gyengyócsanak

Romsics Ignác

A MAGYAR TÖRTÉNETÍRÁS GLEICHSCHALTOLÁSA, 1945–1949

SZÉKFOGLALÓK
A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIÁN

A 2010. május 3-án megválasztott
akadémikusok székfoglalói

Romsics Ignác

A MAGYAR TÖRTÉNETÍRÁS
GLEICHSCHALTOLÁSA,
1945–1949

Magyar Tudományos Akadémia • 2014

Az előadás elhangzott 2011. március 17-én

Sorozatszerkesztő: Bertók Krisztina

Olvasószerkesztő: Laczkó Krisztina

Borító és tipográfia: Auri Grafika

ISSN 1419-8959

ISBN ISBN 978-963-508-738-9

© Romsics Ignác

Kiadja a Magyar Tudományos Akadémia
Kiadásért felel: Pálincás József, az MTA elnöke
Felelős szerkesztő: Kindert Judit
Nyomdai munkálatok: Kódex Könyvgyártó Kft.

A szaktudományos magyar történetírás intézményrendszere és személyi feltételei a 19. század utolsó harmadában alakultak ki. E folyamat mérföldköveinek a Magyar Történelmi Társulat 1867-es megalakulása és a *Századok* megjelenése, a Magyar Országos Levéltár 1875-ös felállítása, valamint az egyetemi történelemoktatás reformja tekinthető az 1870-es és 1880-as években. 1866-ig – mint ismeretes – a pesti egyetem bölcsészkarja csupán két éves előképzést nyújtott a teológiai, a jogi és az orvosi kar számára, a magyar és az egyetemes történelmet pedig egyetlen történészprofesszor oktatta. A reformkor, a neoabszolútizmus és jelentős részben még a dualizmus korának magyar történései is tehát – ahogy ezt Ipolyi Arnold, a *Magyar mytbologia* (1854) szerzője és a Magyar Történelmi Társulat 1878 és 1886 közötti elnöke megfogalmazta – „iskola és mester nélkül, csak mint megannyi naturalisták s autodidacták nőttek föl”.¹ Az Ipolyinál húsz évvel fiatalabb és így már a következő nemzedékhez tartozó Fraknói Vilmos Szilágyi Sándorról mondott 1902-es emlékbeszédében ugyanígy ítélte meg maga és pályatársai felkészültségét: „Amikor arra szánta el magát – utalt Szilágyi újságírói pályakezdésére –, hogy a letűnt századok felderítését tűzi ki életcélul, ennek elérésére határozott terv nélkül indult meg. Ebben a fogyatkozásban osztoztunk vele mindnyájan, kik mint autodidacták léptünk a történetírói pályára.”² A szóban forgó nemzedékek egyik utolsó mohikánjának az 1909-ben elhunyt Thaly Kálmán – „Rákóczi íródeákja”, ahogy maga nevezte magát – tekinthető.

¹ Ipolyi Arnold: Emlékbeszéd Ráth Károly fölött. *Századok* 3 (1869), 367–368.

² Fraknói Vilmos: *Emlékbeszéd Szilágyi Sándor r. tag felett*. Budapest, 1902, MTA, 10.

Az egyetemi történelemoktatás szakszerűsítése 1866-ban kezdődött azzal, hogy az addigi egyetlen történelemtanszéket szétválasztották egy egyetemes és két magyar történeti tanszékre. A következő nagy lépésre 1878-ban került sor, amikor a világtörténeti tanszék helyett egy ókortörténeti, egy középkori és egy újkori egyetemes történeti tanszéket szerveztek. 1887-ben, a Történelmi Szeminárium felállításával szétválasztódtak az előadások és a hallgatókat önálló kutatómunkára nevelő szemináriumok, majd 1898-ban – hatodik önálló szervezeti egységként – felállították a magyar művelődéstörténelmi tanszéket.

E többlépcsős egyetemi reformmal párhuzamosan bevezették a posztgraduális jellegű külföldi ösztöndíjak rendszerét, amelynek első hasznélvezői Goldzieher Ignác, Károlyi Árpád, Marczali Henrik, Fejérfutak László és Mika Sándor voltak. A pesti egyetem történelemoktatását a 19. század végén és a 20. század elején már ennek az 1850-es években született, világlátott és szakmailag kiválóan felkészült történészgárdának az órái fémjelezték. Domanovszky Sándor, Szekfű Gyula, Hóman Bálint, Hajnal István és Mályusz Elemér, a két világháború közötti magyar történetírás irányadó és iskolateremtő egyéniségei valamennyien az ő szemináriumukon sajátították el a szakma alapjait.³

A világ történetírásának csúcshívonalát a 19. század második felében a német történetírás jelentette. Ezért és az ország politikai kötődései miatt a magyar történészek túlnyomó többsége – eltérően a reformkor és a neoabszolútizmus korának literátoraitól – szemét nem Londonra vagy Párizsra, hanem Berlinre vetette. A *Századokban* 1867 és 1918 között recenzált 610 külföldi munka csaknem 50%-a német nyelvű volt, miközben a francia történetírás 16, az angliai pedig csak 9%-os reprezentációt ért el. A két világháború között még markánsabbá vált a német mintakövetés. A negyedszázad alatt ismertett 418 külföldi szakmunkának immár 66%-a volt német nyelvű, miközben a fran-

³ Részletesebben lásd erre Romsics Ignác: *Clio bítvöletében. Magyar történetírás a 19–20. században – nemzetközi kitekintéssel*. Budapest, 2011, Osiris Kiadó, 112–116.

cia lecsökkent 7%-ra, az angol pedig 3,5%-ra. A német hatás más szempontból is markánsan megmutatkozott. A szellemtörténetet, amelynek fő zászlóvivői Hóman Bálint és Szekfű Gyula voltak, éppúgy a német történetírás inspirálta, mint Domanovszky újkori agrártörténeti iskoláját, Mályusz népiségtörténetét, sőt részben Hajnal István társadalomtörténeti orientációját is.

A Klebelsberg-féle ösztöndíjrendszernek köszönhetően a két világháború közötti magyar történészek némelyike nemcsak Bécsbe, Berlinbe és Rómába, hanem Párizsba és Londonba is eljuthatott. Ezért és a konzervatív magyar politikusok, mindenekelőtt Bethlen István és Teleki Pál angolszász politikai orientációjától is ösztönözve a korszak vége felé kialakult egy olyan fiatalokból álló laza történetírói csoportosulás, amely nem a német, hanem a nyugat-európai történetírás és ezen belül mindenekelőtt az 1929-ben indult francia *Annales* szakmai innovációival rokonszenvezett. Közéjük tartozott a Szekfű-tanítvány Kosáry Domokos és Benda Kálmán, az inkább Mályuszhoz és Hajnalhoz kötődő H. Balázs Éva, az Erdélyből indult Makkai László és az ugyancsak erdélyi – részben a kolozsvári román, részben a párizsi egyetemen tanult – I. Tóth Zoltán. Valamennyien az 1910-es években születtek, az 1930-as években diplomáztak, hosszabb-rövidebb nyugat-európai tanulmányutakat tettek, és pályájukat az 1941-ben megszervezett Teleki Intézet két tagintézetében, a budapesti Történettudományi Intézetben és a kolozsvári Erdélyi Tudományos Intézetben kezdték.

1943-ban nagyrészt rájuk építve és az ő szerkesztésükben jelent meg a magyar történetírás első idegen nyelvű fóruma, a *Revue d'histoire comparée*, amely már a címével és a nyelvével is jelezte irányultságát. Programadó cikkében – *Sur quelques problèmes d'histoire comparée* – Kosáry Domokos az európai történetírást megújító 20. századi frankofón historikusok legnagyobb alakjait idézte. Henri Pirenne-t, aki az országhatárokon átnyúló történeti komparatiztika módszerének alkalmazásától nemcsak megbízhatóbb ismereteket remélt, hanem a faji,

politikai és nemzeti előítéletek minimalizálását is. Henri Berrt, akinek 1900-ban útjára indított folyóirata, a *Revue de synthèse historique* programszerűen vállalta az interdiszciplinaritást, és aki 1920-ban megkezdte a szakma napjainkig egyedülállóan monumentális vállalkozásának, a 100 kötetesre tervezett *L'évolution de l'humanité* című, akkor modern szemléletű világtörténetének a kiadását. És végül Lucien Febvre-t, aki az *Annales* egyik alapító szerkesztője és a Berr-féle sorozat egyik első kötetének (*La Terre et l'évolution humaine. Introduction géographique à l'histoire*) a szerzője volt. March Bloch, akinek az előadásait az 1930-as évek végén párizsi ösztöndíjként Kosáry látogatta is, név szerint ugyan nem szerepelt a szövegben, szellemével azonban igen. Belőlük merítve és rájuk hivatkozva utasította el Kosáry – 1943-ban vagyunk! – a nagynémet gondolattól a népiségtörténeten át a Hitler körüli szellemi holdudvarig sodródott osztrák történész, Harold Steinacker tézisét a németiség meghatározó kelet-európai kultúrmissziójáról.⁴

A Horthy-korszakban – ha a demokráciától persze távol is állt a rendszer – politikai és szellemi pluralizmus dívott. Az említett történetírói irányzatok mellett ezért a fasiszta német történetírás, sőt – ha korlátok között is – a marxista történelemszemlélet követői is kifejthették alternatív múltértelmezéseiket. Előbbire Málnási Ödön és Baráth Tibor, az utóbbira Molnár Erik, Mód Aladár és az emigráns Révai József tevékenysége a példa.

Ismeretes, hogy sem az 1894-ben született, tehát Hajnal Istvánnál két évvel fiatalabb és Mályusz Elemérnél négy évvel idősebb Molnár Erik, sem az 1898-as születésű, tehát Mályusszal egyidős Révai József, sem pedig az 1908-ban született, tehát Kosáryéknál mindössze néhány évvel idősebb Mód Aladár nem tartozott a céhes, vagyis diplomás történészek közé. Az oroszországi hadifogságból hazatérve Molnár jogi diplomát szerzett, és Kecskeméten nyitott

⁴ Dominique Kosáry: Sur quelques problèmes d'histoire comparée. *Revue d'histoire comparée* 21 (1943) 3–32.

ügyvédi irodát. Az ügyvédeskedés mellett ugyanakkor különböző álneveken rendszeresen publikált a marxizmus általános kérdéseiről, majd később a magyar történelem korai szakaszairól is. A történelmi materializmus tanait elfogadva Molnár az emberiség és a magyarság történetét egyaránt a „természeti törvények és a termelőerők növekvése által” meghatározott „szükségsszerűségek”, vagyis az „általános társadalmi fejlődéstörvények” alapján értelmezte. A honfoglalást követő államalapításban és a földművelésre való áttérésben egyaránt nagy szerepet tulajdonított a szláv hatásnak. „A morva és nyugat-magyarországi szláv társadalom – írta a magyar őstörténettel foglalkozó 1942-es könyvében – a 9. században állandó letelepültségével fejlettebb termelőerőkkel rendelkezett a honfoglaló magyarságnál”, minek következtében „társadalmi szervezete is a fejlődés magasabb fokán állott, mint a magyar pásztornép társadalmi szervezete”, úgyhogy a „hódító magyarság csak átvette a kész szláv államszervezetet”.⁵

Révai József Molnárhoz hasonlóan az első világháború befejező szakaszában jegyezte el magát a marxizmussal. 1918 őszén részt vett a KMP megalapításában, majd 1919-ben a Tanácsköztársaság vezetésében, amiért 1919 őszén emigrált. Előbb Bécsben, majd Moszkvában élt, és közben folyamatosan írta politikai és történetpolitikai eszmefuttatásait. Írásainak legnagyobb része az 1848–49-es magyar forradalommal és szabadságharccal foglalkozott. Szabó Ervintől, a századelő marxista ideológusától eltérően, aki 1848–49-ben nem a nemzeti múlt dicsőséges fejezetét, hanem a „reakciós” magyar középnemesség rendi küzdelmét látta a dinasztiaival és a vele szövetséges főnemességgel szemben, Révai méltányolta a forradalmi vívmányokat, és bírálta azt a nézetet, amely szerint Magyarországon a Habsburgok lettek volna a polgári haladás és a modern államirányítás képviselői a rendi érdekvédelemmel és az „elavult” megyerendszerrel szemben. A középnemesség szerepének pozitív megítélésé-

⁵ Szentmiklóssy Lajos: *Magyar őstörténet*. Budapest, 1942, 33–37.

ből következett, hogy Szabótól eltérően Révai Kossuth politikáját is nagyra értékelte.

1848–49 kommunista átértelmezése mögött – mint erre már többen rámutattak – aktuálpolitikai megfontolások húzódtak meg. Ezek egyike a fasizmus olaszországi és a nácizmus németországi győzelmének hatására végrehajtott szakítás volt a szocialista forradalom perspektíváját elutasító, de a polgári demokratikus rendet védő különböző polgári és szociáldemokrata pártok addigi éles bírálatával, amelyet 1934-től egy új, széles körű összefogásra felszólító antifaszista politika propagálása váltott fel. A másik pedig a német–olasz terjeszkedéssel szemben meghirdetett nemzeti önvédelem politikájának a felkarolása és ezzel összefüggésben a korábban sommásan nacionalistának minősített nemzeti eszme rehabilitálása.⁶

A szegényparaszti közegeből érkező Mód Aladár az 1895-ben alapított Eötvös Collegium latin–magyar szakos diákjaként ismerkedett meg a marxizmussal, és lépett be az illegális kommunista pártba 1932-ben. Eleinte őt is elméleti kérdések foglalkoztatták, ám az 1930-as évek végétől érdeklődése a magyar történelem felé fordult. Ennek lett terméke a *400 év küzdelem az önálló Magyarországért* című, először 1943-ban megjelent munkája, amely a Révai által körvonalazott történetpolitikai koncepció kiterjesztésének és adaptálásának tekinthető a magyar történelem 1526 utáni korszakaira. Mód elbeszélésének szövegszervező elve ennek megfelelően a Habsburgokkal és szövetségeseikkel szembeni rendi–függetlenségi küzdelmek piederzáltra emelése, illetve ezek összekapcsolása volt a társadalmi fejlődés marxista formációelméletének vulgarizált változatával.⁷

⁶ Lackó Miklós: Révai-problémák. In: Lackó Miklós: *Válságok – választások*. Budapest, 1975, Gondolat Kiadó, 194–297.

⁷ *Mód Aladár emlékének*. Szerk. Gergely Jenő. Budapest, 1978, ELTE BTK Tudományos Szocializmus Tanszék, 5–26.

Az 1945-ös politikai fordulat sem a történetírás addigi intézményrendszerét nem dülta fel, sem személyi állományát nem tizedelte meg. Baráth Tibortól, aki a Szálasi-kormánnyal együtt hagyta el az országot, és kanadai emigránsként idővel zavaros őstörténeti fejtegetésekre adta a fejét, valamint Málnási Ödöntől eltekintve, akit a népbíróság 10 évi kényszermunkára ítelt, igazi szakmai veszteséget csupán Hóman Bálint bebörtönzése és Mályusz Elemér azonnali kényszernyugdíjazása jelentett.

Az első egy-két évben a többiek lényegében akadálytalanul folytathatták munkájukat. A régi professzori kar 1948 őszéig mindegyik egyetemen a helyén maradt, sőt közülük kerültek ki a különböző intézmények vezetői is. Az MTA élére 1945 májusában Kornis Gyulát, volt vallás- és közoktatásügyi államtitkárt és országgyűlési képviselőt választották; a pesti egyetem bölcsészkarának dékánja 1943-tól 1947-ig Hajnal István volt; az Országos Levéltár munkáját 1942-től 1949-ig Jánossy Dénes, a levéltartan elismert művelője és a Kossuth-emigráció történetének kutatója igazgatta. A Történelmi Társulat elnöke – a bebörtönzött Hóman Bálint helyett – 1946-ban a Szekfűhöz közel álló Eckhart Ferenc, első alelnöke a Hóman-tanítvány Váczy Péter, főtítkára pedig Benda Kálmán lett. A *Századok* szerkesztői feladatait 1943–44-ben Eckhart és helyetteseként Berlász Jenő, a Teleki Intézet munkatársa, majd 1945–48-ban egyedül Berlász látta el. A Teleki Intézet első háború utáni igazgatója gróf Révay István, a felvidéki volt Magyar Párt ügyvezető elnöke lett, akit 1948-ban Bibó István követett. Az intézmény Történettudományi Intézetét 1945-től Kosáry Domokos vezette, és Benda Kálmán közreműködésével ugyancsak ő szerkesztette az intézet lapjaként kiadott *Revue d'histoire comparée*-t. Kosáry emellett az Eötvös Collegiumban is tanított, sőt a pesti egyetemen Szekfű Gyulát is helyettesítette.

A régi gárda nagyrészt nyugati orientációs képviselőinek irányító pozícióba kerülését segítette, hogy idősebb kollégájuk és többük mentora, Szekfű

Gyula az Ideiglenes Nemzetgyűlés tagja, majd 1945 októberétől 1948 szeptemberéig Magyarország moszkvai nagykövete volt. Az ország 1947-től felgyorsuló erőszakos szovjetizálása nélkül, amit csak kevesen láttak előre, a magyar történetírás európai színvonalon és az európai tendenciákkal összhangban folytathatta volna munkáját. Ez annak ellenére feltehető, hogy a Moszkvából hazatért emigránsokkal, a korábban üldözött és súlyos sérelmeket szenvedett fiatal zsidó származású történészekkel és a mindenkori karrieristákkal megerősödött kommunista történészcsoport a kezdet kezdetétől támadta az ún. polgári történészeket.

A Moszkvából hazatért emigránsok közül négyen játszottak fontos szerepet: Révai József, akiről már szoltunk, mellette Andics Erzsébet, Gerőné Fazekas Erzsébet és Nemes Dezső. Révai kezdettől a kommunista csúcsvezetéshez tartozott, és azon belül főleg ideológiai és kulturális kérdésekkel foglalkozott. Így időről időre a történetírás „elvi” kérdéseiben is „eligazította” a szakma művelőit.

A pesti kispolgári családból származó Andics Erzsébet Révaihoz hasonlóan 1918 végén, 16 évesen lett kommunista. A Tanácsköztársaság bukása után előbb a bécsi egyetemen, majd 1922-től Moszkvában tanult történelmet. 1928-tól kutatóként, illetve oktatóként dolgozott különböző intézetekben és a felsőoktatásban. 1945-ös hazatérésétől 1956-ig folyamatosan képviselő, az MDP Központi Vezetőségének tagja és egyben a 19–20. századi magyar történelem marxista újraértelmezésének egyik kulcsszereplője volt. Befolyását növelte, hogy férje, Berei Andor magas beosztású pártfunkcionárius, illetve külügyi államtitkárként a kormány tagja, veje, Farkas Vladimír pedig Farkas Mihály fia volt.⁸

Fazekas Erzsébet ugyancsak kispolgári – apja tisztviselő, anyja óvónő volt – családból származott, és néhány hónappal érettségije után, 1919 elején

⁸ Politikatörténeti Intézet Levéltára. 911. fond, 19. doboz. Andics Erzsébet: *Önéletrajzi feljegyzések*.

csatlakozott a Kommunista Párthoz. 1918–20-ban a budapesti Iparművészeti Főiskolán tanult, majd 1920-tól Bécsben folytatta tanulmányait. Mint illegális kommunista a későbbiekben hol Erdélyben, hol Magyarországon, hol Párizsban tevékenykedett, míg végül 1933-ban ő is Moszkvában telepedett le. Itt történelmet tanult, majd tanított, és közben 1936 és 1939 között férjével együtt Spanyolországban élt. Eltérően Révaitól és Andicstól irányadó írásokkal ő egyszer sem hívta fel magára a figyelmet. Ez valószínűleg szerényebb intellektuális képességeivel magyarázható. Férjének köszönhetően, aki 1956-ig folyamatosan a kommunista csúcsvezetés első három embere közé tartozott, a különböző tudománypolitikai bizottságokban szava ennek ellenére sokat nyomott a latban.⁹

Az 1908-ban született Nemes Dezső eredetileg kárpitos, majd téglagyári munkás volt, és 1926-ban lépett be az illegális kommunista pártba. 1928-ban hároméves börtönre ítélték, ahonnan kiszabadulva Moszkvába emigrált. Fejlődőképesnek ítélt pártmunkásként 1931–33-ban a Nemzetközi Lenin Iskola, majd 1939–1941-ben a Lomonoszov Egyetem hallgatójaként tanult, többek között történelmet is. Bár ambicionálta, 1956-ig jelentős szerepet sem a történelem-, sem a tudománypolitika terén nem kapott.

A kommunista történészcsoport itthoni képviselői közül minden tekintetben kiemelkedett Molnár Erik, aki kezdettől képviselő, sőt miniszter, majd 1948–49-ben moszkvai, illetve helsinki nagykövet volt. Magas kormányzati beosztásai mellett folyamatosan és aktívan részt vett az 1945 utáni történetpolitikai vitákban. 1948-ban a történészek közül elsőként és egyedülként részesült Kossuth-díjban, és ugyanebben az évben az MTA levelező tagjává is megválasztották. Hozzá képest Mód Aladár jóval alárendeltebb szerepet játszott. Bár 1949-ig ő is képviselő volt, és 1946 és 1953 között a kommunista párt elméleti folyóiratának, a *Társadalmi Szemlének* a felelős szerkesztői posztját is betöltötte,

⁹ Uo. 858. fond, 6. ő. e. Gerőné Fazekas Erzsébet: *Curriculum vitae*.

történetpolitikusként viszonylag ritkán szólalt meg, és ha mégis, hangja nem hallatszott messzire. Befolyása – hasonlóan Nemeséhez – csak 1956 után nőtt meg.

A koalíciós években Nemesnél és Módnál aktívabb szerepet játszott néhány olyan történész, aki még 1945 előtt végzett, de tényezővé csak ekkor, régi kommunista párttagsága révén vagy a kommunista párthoz újonnan csatlakozva vált. Közéjük tartozott Zsigmond László és Pach Zsigmond Pál. Zsigmond a pécsi egyetemen diplomázott 1931-ben. Néhány évet Palesztinában töltött egy kibucban, majd hazatérve csatlakozott az illegális kommunista párthoz. A háború alatt munkaszolgálatos volt, és 1945-től a kommunista Pártfőiskolán tanított. Pach történelem–latin szakos tanárként és Domanovszky tanítványaként végzett a pesti egyetemen 1943-ban. 1948-ig a Pesti Izraelita Hitközség Gimnáziumában tanított. Ő 1945-ben lett az MKP tagja. Az 1945 és 1948 között, gyorsított ütemben végzett legfiatalabbak közül már a koalíciós években gyakran – és nagyon „elkötelezetten” – szólalt meg a náluk és Kosáryéknál is fiatalabb Hanák Péter (1921) és Spira György (1925), akik munkaszolgálatosként vészelték át a háborút és a vészorszakot.

A polgári és a marxista történészek közötti ideológiai harc megkezdésére a Kosáry Domokos irányításával készült új tankönyvsorozat szolgáltatta az apropót. Az 1945 ősztől megjelenő köteteket, amelyekkel Kosáryék egy új és demokratikus szellemű történeti kánon megalapozására tettek kísérletet, a marxisták éles bírálatban részesítették. A Magyarország 1711-ig terjedő történetét bemutató általános iskolai tankönyvet, amelyet Elekes Lajos, az Országos Levéltár allevéltárnoka és a mára elfeledett Szekfű-tanítvány, Tóth András írt, Molnár Erik a „múlt visszajáró kísértetének” minősítette, és gúnyosan úgy fejezte be ismertetését, hogy „Hóman Bálint elégtétellel állapíthatja meg, hogy őt magát bebörtönözhetnék, de szelleme a magyar történeti oktatásból

nem tűnt el”.¹⁰ Nem nyerték el tetszését Benda Kálmán és Kosáry Domokos gimnáziumi tankönyvei sem, egy harmadik Szekfű-tanítvány, Mérei Ferenc „társadalomtörténeti fejtegetéseit” pedig kifejezetten „zavarosnak” minősítette. Molnár úgy látta, hogy demokratikus szellemű tankönyvek elkészítése és történelmiünk demokratikus szellemben történő oktatása „történettudományunk mai képviselőitől” nem várható; ehhez „új történetírói nemzedék felnevelésre van szükség”.¹¹

A középiskolák számára készült egyetemes történeti tankönyv (*Világtörténelem a francia forradalomtól napjainkig*) szerzőit, Berlász Jenőt és Csapodi Csabát a diplomáját éppen hogy megszerző Hanák Péter részécsitette éles kritikában. Hanák kétségbe vonta, hogy lehetséges lenne *sine ira et studio* foglalkozni a történelemmel, ahogy a szerzők jellemezték történetírói attitűdjüket, és egyben kifogásolta, hogy „teljesen hiányzik” a munkából a „társadalmi erők rajza”, vagyis az „osztályok harcának kibontása”. „A második világháború kora csak adatok, dátumok felsorolásából áll”; „A Horthy-rendszer bűneiről nem esik szó”. Mindezek miatt – zárta ismertetését –: „Ki e tankönyvvel a magyar közoktatásból!”¹²

Az új tankönyvek mellett gyanakvás övezte a *Revue d'histoire comparée* háború utáni számait és a Történettudományi Intézet más kiadványait, például a *Hazánk és Nagyvilág* című sorozat köteteit is. Közvetve vagy közvetlenül ezek egyaránt a nyugati demokráciák értékeit népszerűsítették, és emellett azokhoz a háború alatti angolszász tervekhez szolgáltatott történelmi érveket, amelyek a kelet-európai kisállamok föderációjának vagy konföderációjának a létrehozását célozták. Egyik párizsi előadásában, amelyet a *Revue* 1947/2-es száma

¹⁰ Molnár Erik: Demokratikus vagy idillikus történeti oktatás? *Társadalmi Szemle* 2 (1947) 905–907.

¹¹ Molnár Erik: Új történeti tankönyvek. *Társadalmi Szemle* 1 (1946) 683–685.

¹² Hanák Péter: Világtörténelem a francia forradalomtól napjainkig. *Társadalmi Szemle* 3 (1948) 836–839.

közölt, Kosáry személy szerint is azonosította magát e tervekkel.¹³ Az adott politikai helyzetben – mint Pach és Hanák utóbb megállapították – ezek a kiadványok és az ilyen szereplések a „nyugati imperialista hatalmak” szovjet-ellenes törekvéseit szolgálták ki, és ideológiai alapot nyújtottak a kelet-európai államok nyugati vezetéssel történő szövetkezéséhez.¹⁴

A polgári történészek bírálata mellett a kommunista történészek saját munkákkal is törekedtek a magyar történelem marxista értelmezésének elterjesztésére. Az 1526-ig terjedő időszak „helyes” interpretálása magától értetődően Molnár Erikre hárult. A magyar őstörténettel és a honfoglalással foglalkozó korábbi munkái egy kötetbe szerkesztve 1945-ben, majd második kiadásban 1949-ben ismét megjelentek (*A magyar társadalom története az őskortól az Árpád-korig*).

Az 1526 utáni korszakok értékelésében Mód Aladár *400 éve* játszott fontos szerepet, amelyet 1945 őszén adtak ki másodszor, és 1948-ban már negyedszer. A magyar történelem függetlenségi és marxista értelmezési sémáinak kombinációjára épülő nemzeti kommunista történelemszemlélet, amely a későbbiekben meghatározóvá vált, ekkor és ezzel a munkával kezdett szélesebb körökben ismertté válni.

Az utolsó 100 év történelmének marxista értékeléséhez Mód Aladár könyve mellett Andics Erzsébet 30–50 oldalas brosúrai szolgáltatott támpontokat. 1945 és 1949 között ezekből több mint fél tucat jelent meg. Az 1867 utáni dualista berendezkedést Andics olyan „elnyomó” és „reakciós” rendszerként írta le, amely a magyar és nem magyar lakosságot egyaránt sújtotta. A világháború, az összeomlás és a trianoni békeszerződés, amely Széchenyi, Kossuth és Eötvös

¹³ Dominique Kosáry: Nationalisme et internationalisme dans l'histoire des peuples danubiens. *Revue d'histoire comparée* 25 (1947) 1–21.

¹⁴ A Századok kibővített szerkesztőbizottságának vitailése. *Századok* 88 (1954) 152–156, 162–165.

eszméit követve elkerülhető lett volna, ennek az „ostoba, reakciós nemzetiségi politikának volt egyenes és kikerülhetetlen következménye”.¹⁵

Az 1919 utáni időszak a dualizmusnál is lesújtóbb bírálóban részesült. A Horthy-rendszert Andics már 1945-ben, tehát néhány héttel hazaérkezése után így jellemezte: „Magyarországon is lényegében fasiszta rendszer volt 25 éven keresztül.”¹⁶ E minősítés alól a Bethlen-kormány tíz évét sem vonta ki. A bethleni konszolidációs politika – mondta ki a verdiktet – csak „látszatra volt középutas politika”, valójában a „huszonöt éves reakciós korszak megala-
pozása volt, szerves kapocs a tizenkilences-húszas nyílt fehérterror korszaka és a Gömbössel meginduló egyre nyíltabb és totálisabb fasiszta és németbarát korszak között”.¹⁷

A dualista időszak és a nála is sötétebb színekkel ábrázolt Horthy-korszak pozitív ellenpontjait Andics a korai munkásmozgalom és különösen a kommunisták törekvéseiben találta meg. A nemzeti történelem első csúcspontja eszerint az 1919-es Tanácsköztársaság volt, amikor a „magyar kommunisták [...] nemcsak nagy társadalmi átalakulást hajtottak végre, hanem a győztes antant imperialista követeléseivel, a csehek és románok inváziójával szemben ők voltak a nemzeti ellenállás, az igazságos honvédelmi háború megszervezői” is. Eközben „Horthy, Bethlen, Gömbös, Teleki, a későbbi »keresztény és nemzeti« kurzus egész vezető garnitúrája nyíltan az ellenséggel cimborált”. A „nagy történelmi hagyományok” hordozója és a „nagy magyarok” – Bocskai, Bethlen, Zrínyi Miklós, Rákóczi Ferenc, Kossuth – méltó örököse tehát nem a horthysta és általában a történelmi elit, hanem a Magyar Kommunista Párt, amely „híven képviseli a történelem alapvető törvényét, a haladást”, és így képes arra

¹⁵ Dr. Andics Erzsébet: *Nemzetiségi kérdés, nemzetiségi politika*. Budapest, 1946, Szikra, 23–29.

¹⁶ Dr. Andics Erzsébet: *Fasiszmus és reakció Magyarországon*. Budapest, 1945, Szikra, 39.

¹⁷ Dr. Andics Erzsébet: *Ellenforradalom és bethleni konszolidáció*. Budapest, 1946, Szikra, 54.

is, hogy „a magyar nemzet szabadságának az ügyét az általános emberi haladás ügyével” összekapcsolja.¹⁸

A polgári és a kommunista történészek interpretációs vitái az 1848–49-es forradalom és szabadságharc centenáriuma alkalmából megjelent ünnepi kiadványok kapcsán csúcsondult ki 1948-ban. Hanák Péter, Spira György és mára elfeledett nevű társaik terjedelmes bírálatban „tették helyre” a polgári történetírás képviselőit. Egyik fő célpontjuk Eckhart Ferenc volt, aki *1848, a szabadság éve* (1948) című monográfiájában finoman, de félreérthetetlenül érzékeltette, hogy a szabadságharc bukása elkerülhetetlen volt. Ennyiben nem Kossuthnak, hanem Széchenyinek és Deáknak adott igazat. Elismerően írt Görgeyről is, miközben Táncsicsot nevetséges és zavaros gondolkodású álmodozónak festette le. Mindezek miatt a kommunista recenzens gárda Eckhart könyvét olyan „tudományos formába bújtatott ellenforradalmi propagandának” bélyegezte, amely „gyáva tagadása 48 forradalmi hagyományainak”. Hasonló minősítést kapott a Mályuszhoz közeli Szabó István által szerkesztett kötet (*A szabadságharc fővárosa, Debrecen, 1849. január–március*, 1948) és Szabó egyik tanulmánya (*A jobbágybirtok problémái 1848–49-ben*, 1948) is. Az előbbi elsősorban azért, mert szerzői a „pozitivizmus és áltudományos objektivitás álarcában” „gondosan kerülnek minden olyan utalást, amely a forradalom objektív szükségszerűségét alátámasztja”, és közben „nyíltan átveszik a békepárti jobboldal támadó, destruáló hangját a forradalom politikai és közigazgatási szerveivel szemben”. Az utóbbi pedig azért, mert Szabó úgy látta, hogy 1848–49-ben nem a feudális nagybirtokok teljes felszámolása, vagyis a földosztás, hanem a feudális kötöttségek feloldása és a korlátok ledöntése, vagyis egyszerűen csak a jobbágyfelszabadítás volt napirenden. Erre a konklúzióra pedig a recenzensek szerint csak úgy juthatott a debreceni professor, hogy nem tárgyilagosan, vagyis nem

¹⁸ Dr. Andics Erzsébet: *Haza fiak-e a kommunisták?* Budapest, 1946, Szikra, 5, 22.

„válogatás nélkül” ismertette a „tárgyára vonatkozó történeti forrásanyagot”, hanem „csak arról beszél, amiről jól esik beszélnie”.

Kijutott a kritikából a marxista csoporthoz közeledő és a helyzethez más tekintetben is alkalmazkodni igyekvő Mérei Gyulának is, ám érezhetően mérsékelttől tónusban. Az ő „tévedései”, amelyeket *Mezőgazdaság és agrártársadalom Magyarországon 1790–1848* (1948) című, a Teleki Intézet által kiadott könyvében követett el, abból adódtak, hogy képtelennek bizonyult „széles körű tárgyi ismereteinek” és a „marxista-leninista történetfelfogás egységének” a megteremtésére. Ezek a közül a tévedések közül a recenzensek szerint leg súlyosabbnak az számított, hogy Mérei nem tulajdonított elég nagy jelentőséget annak a „gyarmati helyzetnek”, amely Magyarország fejlődési lehetőségeit a Habsburg Birodalmon belül akadályozta.

Persze születtek hibátlan vagy majdnem hibátlan munkák is. Ezek közé tartozott Pach Zsigmond Pál egyik tanulmánya (*A tőkés termelés feltételei a magyar mezőgazdaságban 1848-ban*, 1948), amelyben a szerző „egyszerre száll szembe mind a feudális viszonyok válságba jutásának esetlegességét hirdető szellemtörténészekkel, mind a magyar fejlődés gyarmati sajátosságait figyelmen kívül hagyó vulgáris materialistákkal”. Pachnak csak azt rótták fel kritikusi, hogy „a marxista ideológia tanításait nem egyesíti kellő mennyiségű forrásanyag felhasználásával”. Tökéletes munkával egyetlen személy jelentkezett: Andics Erzsébet. Írása (*Az egyházi reakció 1848–49-ben*) a főleg kommunista, illetve hozzájuk csatlakozó történészek által írt tanulmánykötetben (*Forradalom és szabadságharc*, 1948) jelent meg. „Az események részletes elemzése” és „az eredmények marxista értékelése – olvasható a bírálatban –, nála példamutató egységet képeznek”. Bár a kötet többi tanulmánya ezt a magas színvonalat nem mindenben érte el, a vállalkozás egészében véve „a centenáriumi évének kiemelkedő tudományos terméke” volt. „Szabó Istvánék és Eckhart Ferencék tudománytalan és reakciós” műveivel szemben ez volt „az első nagyobb szabású

kísérlet a forráskutatásnak a marxista-leninista ideológiával való egyesítésére”, és egyedül ez volt képes annak felmutatására, hogy 1848–49 a „magyar népi demokrácia [...] történelmi előzménye volt”.¹⁹

A centenáriumi ünnepekre néhány hónappal a Szociáldemokrata Párt és a Magyar Kommunista Párt egyesülése előtt került sor. Az 1948. június 12-i pártegyesülés után a kommunista hatalomátvétel folyamata felgyorsult. Július 30-án lemondott Tildy Zoltán köztársasági elnök, és szeptember 8-án hatályba lépett az Országgyűlés határozata a tudományos élet újjászervezésére hivatott Országos Tudományos Tanács felállításáról. Gerő Ernő elnökletével és Ortutay Gyula társelnökletével ez utóbbi ténylegesen 1949. február 4-én kezdte meg működését.²⁰

Az Országos Tudományos Tanács három szakosztálya közül a történetírás szervezeti és tartalmi kérdései a társadalomtudományi szakosztály feladatkörébe tartoztak. Ennek 9 tagja között egyetlen történész volt található: Andics Erzsébet. Mellette nagy szerepet játszott Gerőné Fazekas Erzsébet, aki az operatív ügyeket intéző Titkárság „szakosztályvezetőjének” tisztjét töltötte be, valamint Heckenast Gusztáv, aki 1945 és 1947 között a fasori evangélikus gimnázium történelemtanára volt, és onnan került előbb a kultuszminisztériumba, majd történész „szakreferensként” Gerőné mellé, a Tudományos Tanács titkárságára. Munkájukat egy szűk körű, kezdetben kizárólag párttagokból álló ún. történészaktíva segítette, amelynek az említetteken kívül állandó tagja volt még Mód Aladár, Zsigmond László, Pach Zsigmond Pál, Hanák Péter, Spira György, valamint a Történettudományi Intézet párttitkára, a Kosáry által vilámhárítónak használni kívánt Vigh Károly, az addig szociáldemokrata, ám a pártegyesülést követően MDP-taggá vált Lederer Emma és Mérei Gyula,

¹⁹ 1848 centenáriumának magyar történelmi irodalma. *Századok* 82 (1948) 336–352.

²⁰ Huszár Tibor: *A hatalom rejtett dimenziói. Magyar Tudományos Tanács 1948–1949*. Budapest, 1995, Akadémiai Kiadó.

továbbá a pártba ugyancsak belépett Elekes Lajos és Karácsonyi Béla. Utóbbi a budapesti Pedagógiai Főiskola tanára volt.²¹ A Tudományos Tanács és különböző bizottságai 1949. december 15-ig működtek. E szűk egy esztendő alatt az egész magyar tudományos élet és ezen belül a történetírás intézményrendszere átalakult, vezetői gárdája pedig kicserélődött.

Első lépésként, 1948. november 20-án megalakult a Magyar Munkásmozgalmi Intézet, amelynek a magyar munkásmozgalom dokumentumainak gyűjtése és történelmének szisztematikus feltárása volt a feladata.²² Az intézet öt osztályból állt, amelyek közül egy tudományos munkával, egy kiállítások rendezésével foglalkozott, míg a másik három a felállítandó könyvtárat és archívumot működtette, illetve a különböző dokumentumokat gyűjtötte. Az intézmény igazgatójává az 1945 előtti illegális kommunista vezetők egyikét, Réti László textil munkást nevezték ki, aki az 1930-as években 5 és félévet töltött börtönben. Az intézet munkatársainak a száma az induláskor 12 fő, 1950-ben viszont már közel 50 fő volt, akik közül a tudományos osztályon 9-en dolgoztak. Többségük ugyanúgy az illegális mozgalom aktivistái közül került ki, mint Réti, és szakirányú végzettséggel csak ketten rendelkeztek: Györfly Sándor, a NÉKOSZ egyik vezetője és a történelem–földrajz szakon végzett Erényi Tibor. A tudományos osztály első kiadványa egy képeskönyv volt a magyar munkásmozgalomról (1949), a második egy album a Tanácsköztársaságról (1950), a harmadik pedig egy összeállítás a két világháború közötti Rákosi elleni perekről és azok sajtóvisszhangjáról (*A Rákosi-per*; 1950). A forráskiadás gyakorlatát, amelynek a politika széljársát követő szelekción túl a kipontozás és a dokumentumok kreatív átírása is részét képezte, utóbb maguk a szerkesztők

²¹ Magyar Tudományos Akadémia Levéltára. Tudományos Tanács. 23/8. A történelemszakítva anyaga.

²² Idézi Réti László: A Magyar Munkásmozgalmi Intézet munkája és feladatai. *Századok* 87 (1953) 188–192.

minősítették minősíthetetlennek, magát az intézményt pedig „átmenetnek” a „Pártközpont operatív osztálya és egy tudományos intézmény között”.²³

A történetírás gleichschaltolásának további menetét a Magyar Tudományos Tanács állapította meg. A testület 1949. február 25-i ülésén hozott határozatok értelmében két fontos feladat várt megoldásra: a Magyar Történelmi Társulat „gyökeres átszervezése” és a Történettudományi Intézet „újjászervezése”. Ez utóbbin belül külön feladatként jelölték meg a *Revue d'histoire comparée* szerkesztőinek leváltását és a „nyugati orientáció szócsövének” minősített lap profiljának a megváltoztatását.

A Magyar Történelmi Társulat „átszervezésére” az egyesület 1949. március 27-i közgyűlésén került sor. A nagypolitika fejleményei és a sorozatos támadások következtében az ún. polgári történészek közül erre az időre többen elhagyták az országot. Közéjük tartozott Alföldi András, a kiváló ókortörténész, aki 1947-ben Angliába emigrált, majd később Svájcban telepedett le, és 1956-ig a bázeli egyetemen tanított. Veje, Deér József, aki 1945-ig a Történettudományi Intézetet vezette, és 1948-ban hagyta el az országot, Bernben lett egyetemi tanár. Svájcban talált menedéket Kerényi Károly is, aki Lukács György 1948-as támadása – a „fasizmus székértolójának” nevezte a már akkor is neves klasszika-filológust – miatt döntött úgy, hogy nem tér haza, hanem egy zürichi kutatóintézet igazgatója lesz. Miskolczy Gyula levéltáros és Monarchia-kutató Bécsben telepedett le, ahol 1948-tól 1962-es haláláig egyetemi professzorként dolgozott. Révay István, akit 1948-ban mozdítottak el a Teleki Intézet éléről, az Egyesült Államokba költözött, és a Szabad Európa Bizottság kutatóosztályának lett a munkatársa.

²³ Politikatörténeti Intézet Levéltára, 280. fond, 4. ő. e. Jegyzőkönyv a Párttörténeti Intézet 1956. augusztus 30-án tartott osztályértekezletéről.

Azokat a még vezető pozícióban lévő történészeket, akik itthon maradtak, leváltották állásukból, és igyekeztek megfélemlíteni őket. Ez történt Jánossy Dénessel, az Országos Levéltár főigazgatójával, aki ellen 1947-ben fegyelmi és büntetőeljárást indítottak egyik 1943-as munkája, illetve állítólagos németbarátsága miatt. E vádakra hivatkozva 1948–49-ben minden állásából felmentették, majd 1949 elején nyugdíjazták. Két hónappal nyugdíjazása után a törvényszék minden addigi vád alól felmentette. Hajnal Istvánnak 1947-ben a dékánásgtól, majd 1950-ben a professzorságtól kellett megválnia. Az ellene irányuló sajtótámadások miatt Hajnal maga kérte nyugdíjazását.

1949. március 27-én ilyen légkörben ült össze a Magyar Történelmi Társulat közgyűlése, amely nagyobb ellenállás nélkül elfogadta a szervezet irányításának kommunista kézbevitelét. Az elnöki székben Eckhart Ferencet Andics Erzsébet, a főtökári pozícióban Benda Kálmánt Víggh Károly váltotta fel. A három alelnök egyike ugyancsak kommunista történész, Pach Zsigmond Pál lett, és a kontinuitást mindössze a két másik alelnök – Kosáry Domokos és az Országos Levéltár élén a Jánossy helyébe lépett Ember Győző – személye biztosította. A hierarchia csúcsára „díszelnökként” Révai József került.

Székfoglaló előadásában Andics Erzsébet értékelte a magyar történetírás addigi teljesítményét, és kijelölte az elvégzendő feladatokat. A „hivatalos magyar történetírást” egészben véve olyan „feudális és klerikális történetírásnak” minősítette, amely „nem ismerte el még a polgári történetírás alapvető tételeit sem”. Ezen belül – fejtette ki – a mélypontot a két világháború közötti időszak jelentette, amikor a „magyar történetírók egész sora magasan szárnyaló elméleti fejtegetéseiben a középkort állította pedesztálra”, magasztalta a „gyarmatosító” Habsburg-abszolutizmust, és „függetlenségi törekvéseinket irreális, romantikus aspirációknak nyilvánította”. „Történelmi irodalmunkban ebben az időben megindult a magyar nemzet nyílt árulóinak a rehabilitálása Pálffy Jánostól és Károlyi Sándortól kezdve Görgeyig”. Az 1918 előtti történetírók

közül Horváth Mihályról, Thaly Kálmánról, Acsády Ignácra és Márki Sándorról, vagyis a függetlenségi szemlélethez kötődő liberális és plebejus-demokrata historikusokról szolt elismerően. Az 1918 utáni történetírók közül egyetlen egyet dicsért: Szekfü Gyulát, akinek háború alatti publicisztikája és 1945-ös szerepvállalása mellett 1947-es ominózus könyvét (*Forradalom után*) írta javára. Azzal, hogy a két világháború közötti szellemtörténet agyagba döngölése és vezéralakjának pedesztálra emelése legalábbis nem magától értetődő, nem foglalkozott.

Az 1945 előtti történetírás tematikai egyoldalúságaival és „reakciós” szemléletével szemben Andics meghirdette a teljes magyar történelem marxista szemléletű újírását. Ennek érdekében külön munkacsoportok létrehozását javasolta, amelyek a következő hetekben meg is alakultak. Ezek tagjai zömmel azok a fiatalok lettek, akik – mint Andics megjegyezte – a történelmi kutatásnak ugyan még nem mesterei, ám szemléletük marxista, és így „a történelmi múltnak olyan elfogultságtól mentes objektív megismerésére képesek, amilyenre a kizsákmányoló osztályok és azok szellemi képviselői semmiképp sem lehetnek képesek”.²⁴

A Történelmi Társulaton belüli hatalomátvétellel egyidejűleg kicserélődött a *Századok* szerkesztősége és szerkesztőbizottsága is. A nagy múltú folyóirat főszerkesztője Andics Erzsébet, felelős szerkesztője Elekes Lajos, szerkesztőségi titkára pedig Hanák Péter lett. A 13 tagú szerkesztőbizottságban mindössze három párton kívüli történész képviselte a „múltat”: Benda Kálmán, Ember Győző és Kosáry Domokos. A kommunista túlsúlyt többek között Molnár Erik, Mód Aladár, Zsigmond László, Pach Zsigmond Pál, Nemes Dezső, Réti László, valamint az új párttagok közül Lederer Emma és Mérei Gyula jelenléte biztosította. A következmény a *Századok* színvonalának zuhanása, új – döntően

²⁴ Andics Erzsébet: Elnöki székfoglaló a Magyar Történelmi Társulat 1949. március 27-i közgyűlésén. *Századok* 82 (1948) 1–18.

paraszt- és munkásmozgalmi – tematikák preferálása, továbbá a recenziós rovat érdeklődésének 180 fokos fordulata lett, Nyugatról Keletre. A recenzált német nyelvű könyvek aránya a korábbi 66%-ról 1945 és 1949 között 17%-ra csökkent, és ez 1950 és 1956 között sem emelkedett 20% fölé. Az orosz nyelvű könyvek aránya viszont 21, majd 1950 és 1956 között 50%-ra ugrott. Az angol nyelvű könyvek aránya ugyanebben a két időperiódusban 8, illetve 14, a francia pedig 4, illetve 2%-ot tett ki.

Az 1948-ban Kelet-európai Tudományos Intézetté átkeresztelt Teleki Intézet Történettudományi Intézete elleni támadások 1948-ban kezdődtek, és 1949 tavaszán, a Magyar Tudományos Tanács említett határozata után erősödtek fel. A célkeresztben elsősorban az intézet vezetői és a *Revue* szerkesztői, Kosáry Domokos és Benda Kálmán, valamint legközvetlenebb munkatársaik álltak, akiket az intézet kommunista dolgozói – Víg Károly, Pach Zsigmond Pál, Hanák Péter és Spira György – többször feljelentettek az állambiztonsági szerveknél, és akik ellen utóbbiak szisztematikus nyomozást is folytattak.

A vádak között több minden szerepelt. Az is, hogy 1943-as rövid szintézisében (*Magyarország története*) Kosáry Domokos „rémuralomnak állította be” a Tanácsköztársaságot, megemlítette, hogy a „45 népbiztosból 32 zsidó volt”, továbbá „igazolta a Gömbös–Bethlen-rendszert”.²⁵ És az is, hogy titkárnője, Hary Györgyné „[k]arcsú, rúzsos és kifestett, vörösre lakkozott körmökkel, hosszú szipkával, nyafogó hanggal, polgári világfájdalmakkal teli, olyan, mintha egy amerikai képes magazinból, vagy egy hollywoodi filmből vágták volna ki. Gyűlöl bennünket, és mi őt”.²⁶ Külön vádpontként szerepeltek az intézet 1946-tól rendszeresített csütörtöki teadélutánjai, amelyeken alkalmanként olyan ne-

²⁵ Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára. 3. 1. 5. – O-11182. Pach Zsigmond Pál és Víg Károly tanúkihallgatási jegyzőkönyvei.

²⁶ Uo. O-11182/1. Feljegyzés a Kelet-európai Tudományos Intézet (azelőtt: Teleki) tagjairól. 1949. júl. 16.

ves előadók vettek részt, mint Hugh Seton-Watson, Victor Lucien Tapié, Jászi Oszkár, Szentgyörgyi Albert, Kéthly Anna, Hamvas Béla, Cs. Szabó László, Zilahy Lajos, Passuth László, Lajos Iván; és amely rendezvénysorozat – mint az ügynöki jelentés fogalmazott – „mindinkább a polgári demokráciák iránt nosztalgiát érzők gyülekezőhelye lett”.²⁷

Kosáryék természetesen érzékelték, hogy ritkul körülöttük a levegő. Ezért megpróbálták különféle gesztusokkal és engedményekkel menteni a menthetőt. Ezek közé tartozott, hogy 1949. január 31-én öt munkatársukat – Berlász Jenőt, Csapodi Csabát, Komjáthy Miklóst, Polónyi Nórát és Tóth Andrást – azonnali hatállyal elbocsátották. Néhány nappal ezután Guoth Kálmán, aki 1948-ban idegroncsként került haza különböző szovjet büntetőtáborokból, öngyilkos lett. „Elegem volt a Paradicsomból” – írta arra a cédulára, amelyet gondosan összehajtogatott ruháira tűzött, mielőtt vonat elé vetette volna magát.²⁸ Mindez nem segített.

Hanák Péter közreműködésével az ÁVO emberei 1949. június 11-én éjszaka a „célszemélyek” hivatali íróasztalait is feltörték, ám igazán felhasználható terhelő dokumentumokat egyikük ellen sem találtak.²⁹ A Kelet-európai Tudományos Intézetet 1949. szeptember 13-án ennek ellenére feloszlatták, a Történettudományi Intézetet pedig október 24-én „átszervezték”. Az „átszervezés” részeként Kosáryt, Bendát és négy munkatársukat – Jászay Gabriellát, Jászay Magdát, Gyóni Máttyást és Kenyeres Lászlót – elbocsátották. Kosáry Domokos átmenetileg munkanélküli lett, majd 1951-től könyvtárosi állást kapott. Benda Kálmán egy évig alkalmi munkákból élt, ezután 1950-től a Duna-melléki Református Egyházkerület levéltárosaként kereste kenyerét.

²⁷ Uo. 11182. Jegyzetek Kosáry Domokos működéséhez.

²⁸ Tóth András: *Önéletrajzi vázlat 1915–2003*. Kézirat, 15.

²⁹ Állambiztonsági Szolgálatok Történelmi Levéltára. z/1/4. fedőszámú ügynök 1949. július 12-i jelentése.

Az intézet régi munkatársainak maradékát nem távolították el. Néhányukat, így például Barta Istvánt és Makkai Lászlót azonban, akik kommunista megítélés szerint „súlyos hibákat követtek el a múltban”, önkritikára kényszerítették. Az átszervezett intézet igazgatójává Molnár Eriket nevezték ki, aki Pach Zsigmond Pált bízta meg helyettesítésével.³⁰

A Tudományos Tanács történetés aktívájának eredeti elképzelése szerint a *Revue* Molnár Erik szerkesztésében továbbra is megjelent volna. Valakik valahol azonban végül másként döntöttek. Így 1951-től az *Acta Historica* és a *Studia Historica* jelent meg helyette. Az utóbbi első három kötetének szerzője Révai József, Andics Erzsébet és Molnár Erik, a kötetek nyelve pedig természetesen orosz volt.

A Történettudományi Intézet „átszervezésével” párhuzamosan zajlott a Magyar Tudományos Akadémián belüli hatalomátvétel, amely a Magyar Tudományos Tanács legfőbb feladata volt. Erőteljes politikai presszió hatása alatt az akadémikusok kisebbsége 1949. október 31-én új alapszabályokat fogadott el. Az osztályok száma ezek értelmében négyről hatra emelkedett, a taglétszám viszont csökkent. A testületnek 1948 végén 260, az átszervezéskor 257 tagja volt. Az október 31-i közgyűlés a rendes és levelező tagok új létszámát 128-ban szabta meg. Ezek közül 26-ot ekkor választottak meg újonnan, 102-t pedig a régi tagok közül „kooptáltak”. A csökkentés célja bevallottan politikai tisztogatás, értelme pedig az új rendszerrel együttműködő testület létrehozása volt. A történetészek közül rendes tagok mindössze négyen maradtak: Moravcsik Gyula, a neves bizantinológus, Révész Imre egyháztörténész, a tiszántúli református egyházkerület püspöke, Szentpéteri Imre, a segédtudományok professzora és Szekfű Gyula. Új rendes tagként ötödikként csatlakozott hozzájuk Molnár Erik. A levelező tagok között ketten képviselték a szakmát: Ember Győző,

³⁰ Uo. Gárdos György áv. őrnagy 1950. április 20-i jelentése.

akit 1945-ben és Andics Erzsébet, akit ekkor választottak meg. A „tanácskozó taggá” lefokozott, vagyis lényegében kizárt 17 történész közé tartozott többek között Dékány István, Domanovszky Sándor, Eckhart Ferenc, Hajnal István, Kerényi Károly, Kumorovitz Bernát, Lukinich Imre, Mályusz Elemér, Maró Árpád, Szabó István, Váczy Péter és Wellman Imre.³¹

A kizárásokhoz vezető korabeli „habitusvizsgálatok” során a történészeket többnyire Pach Zsigmond Pál és Mérei Gyula véleményezte. Nézzünk ezek közül a vélemények közül néhányat. Hajnal István, ahogyan Mérei Gyula látta: „Reakciós, írástörténetben és paleográfiában kitűnő, mindig élesen antiszemita volt.” Pach Zsigmond Pál: „Elég komoly szakmai tudással rendelkezik. Konokul ragaszkodik reakciós történelemszemléletéhez.” Váczy Péter – Mérei Gyula „szakvéleménye” szerint –: „Opportunista, szellemtörténész. Reakciós körökkel barátkozik. Tudományos tekintetben zavaros, gyenge. Igen erősen antiszemita.” És ahogyan Pach Zsigmond Pál látta: „Szakmailag szürke, politikailag reakciós.” És végül Wellmann Imre, aki – Mérei Gyula minősítése szerint –: „Jó mezőgazdasági és levéltári szakember. 60 holdas családi birtokuk van. Legutóbbi időig jobboldali, reakciós beállítottságú. Most átalakulóban, de végső állásfoglalása még nem alakult ki.” Pach Zsigmond Pál véleményéből a feljegyzés két állítást őrzött meg. Az egyik így szól: „Van szakmai tudása.” A másik pedig így: „Meggyőződéses fasiszta.”³²

Az ily módon minősített és e minősítések alapján akadémiai tagságtól megfosztott történészek egy része – például Domanovszky, Dékány, Lukinich és Hajnal – egyetemi állásukat is elvesztették. Mások – például Váczy Péter a pesti egyetemen, Szabó István a debrecenin vagy Wellmann Imre az Országos Levéltárban – tovább dolgozhattak.

³¹ Magyar Tudományos Akadémia Levéltára. Tudományos Tanács, 3/5. Az átszervezett Akadémia tagjainak névsora.

³² Uo. Tudósok jellemzése.

A régi professzori kar megtizedelése és az új, felkészületlen „káderek” beözönlése a felsőoktatásba katasztrofális következményekkel járt. Nem egy félreállított és ezért sértett régi professzor, hanem az ELTE Történettudományi Karának frissen kinevezett dékánja, I. Tóth Zoltán állapította meg 1953-ban: „A minőségi igények csökkenése, a középiskolás módszerek eluralkodása, a tudományos szempontok háttérbe szorulása elmosták az egyetemi jelleget és bizonyos mértékben felső középiskolává alakították át az egyetemet.”³³ Az igényesebb diákok ugyanilyen nívtlannak ítélték a történelemszűrés színvonalát. Egyikük, Berend T. Iván, a Magyar Tudományos Akadémia későbbi elnöke, aki közgazdász diplomája mellé az ELTE történelem szakát is elvégezte, utóbb így emlékezett az 1950-es évek elején szerzett tapasztalataira: „Bölcsészkarai tanulmányaink színvonala szégyenletesen alacsony volt. A történeti irodalomból úgyszólván semmit sem ismerhettünk meg. Egyetemes történeti »tankönyveink« a Szikra Könyvkiadó által publikált, felületes, hibáktól hemzsegő, üresen propagandisztikus, világoskék szovjet pártfőiskolai füzetek voltak. [...] A szakmai könyvek jó része nemcsak az irodalomjegyzékből, hanem a hozzáférhető könyvtári állományokból is hiányzott. Az ideológiailag nem kívánatos, elavulttan »polgárinak« vagy »ellenségesnek« nyilvánított munkákat kiselejtezték, illetve külön olvasási engedélyhez kötött zárt állományba helyezték. [...] Nyugati könyvekhez, folyóiratokhoz nem lehetett hozzájutni, az újabb munkákról, vitákról, irányzatokról mit sem hallottunk. [...] Nyelvi követelmények nem voltak, egyedül az orosz volt kötelező, de az is [...] alacsony szinten.”³⁴

A magyar történelemoktatás és történetírás mélyrepülése az 1950-es évek végéig tartott. Azt követően lassú regenerálódás kezdődött. Az 1960-as évek közepétől a magyar történészek ismét felfedezték az *Annales*,

³³ [I. Tóth Zoltán hozzászólása Elekes Lajos „A magyar történettudomány helyzetének és feladatainak kérdéséhez a kongresszus tanulságai nyomán” című tanulmányához]. *Századok* 87 (1953) 650.

³⁴ Berend T. Iván: A történelem – ahogyan megéltem. Budapest, 1997, *Kulturtrade*, 76–78.

az interdiszciplinaritást, a komparatistikát és új jelenségként a számítógép nyújtotta lehetőségeket kihasználó kvantifikációt. A Makkai László főszerkesztésében 1964-től megjelenő *Világtörténet* első számának egyik nagy tanulmánya Robert Mandrou *Introduction à la France modern, 1500-1640: Essai de psychologie historique* című 1961-es művére és egy szovjet történész biológia és a társadalomtudományok határterületeivel foglalkozó tanulmányára reflektálva a történetírás és a pszichológia kapcsolatáról értekezett. Egy másik *Az elektronikus számológépek alkalmazása a történettudományban* címmel jelent meg. A második számban Makkai László Marc Bloch pályaképét vázolta fel; a börtönből szabadult Ádám György közgazdász W. W. Rostow a marxi formációelmélettel szemben kifejtett 1960-as modernizációs teóriájáról (*The Stages of Economic Growth: a non-communist manifesto*, 1960) értekezett; R. Várkonyi Ágnes pedig E. H. Carr *What is history?* című, először 1961-ben megjelent metodológiai munkáját ismertette.³⁵ Ha nem is ilyen friss, de azért új szelek fújdogáltak a Századok háza táján is, amelyet 1950-es évek végétől 1975-ig Pamlényi Ervin szerkesztett. Ezt jelezte, hogy az ismertetett orosz nyelvű könyvek aránya 1957 és 1989 között 50%-ról 21%-ra csökkent, a német viszont 20%-ról 28%-ra, az angol 14%-ról 16%-ra, a francia pedig 2%-ról 7%-ra emelkedett.

A vágányok átállításában élen járt a Történettudományi Intézet, amelyet Molnár Erik 1966-os halála után névleg Pach Zsigmond Pál, valójában azonban egyre inkább Ránki György irányított. A Történettudományi Intézet liberális szelleme és Nyugatra nyitottsága az intézet személyzeti politikájában, könyvbeszerzéseiben, külföldi kapcsolataiban és kutatási preferenciáiban egyaránt megmutatkozott. Mályusz Elemért, aki már 1954-ben az intézet állományába került, 1968-ban, 70. születésnapja alkalmából a Munkaérdemrend arany fokozatával tüntették ki, és nyugdíjba vonulása alkalmából Pach Zsigmond Pál

³⁵ *Világtörténet* I (1964) 1. sz. 3–54 és 110. sz. 75–86, 113–125.

méltatta tudományos érdemeit.³⁶ Az 1957 és 1960 közötti börtönéveket követő levéltároskodás után ugyanebben az évben, 1968-ban került vissza az intézetbe Kosáry Domokos. Az 1970-es évek elejétől az intézet könyvtárának olvasótermében nemcsak a világ fontos szaklapjai sorakoztak a nyitott polcokon, hanem a *Spiegel*, a *Newsweek*, sőt a *Le Monde* és a *Neue Zürcher Zeitung* számai is. (Mára, konstataltam szomorúan alig néhány hete, mindegyik előfizetése megszűnt.)

Az 1970-es és az 1980-as évek fordulóján nem kisebb történész, mint Fernand Braudel és az *Annales* más neves képviselői jelentették ki, hogy „a magyar történettudomány saját történetének az európai (és a regionális) modell összefüggéseiben való bemutatásával nemzetközileg exportképes”.³⁷ Vagyis meglehetősen nagy és súlyos emberi megpróbáltatásokkal járó kitérő után a magyar történetírás ismét felkapaszkodott arra a szakmai szintre, amelyet a 20. század első felében egyszer már elért. Ennél nagyobb dicséretet a magyar történetírás 1956 utáni irányítói és művelői, azt hiszem, nem kaphattak, és ma sem kaphatnának. Az 1949-ben akadémiai tagságuktól megfosztott 17 történész teljes rehabilitálására mindazonáltal még néhány évig várni kellett. Erre csak 1989-ben, a rendszerváltás hajnalán került sor. A testületnek, amely visszavételükről szavazott, tagja volt Mérei Gyula és Pach Zsigmond Pál is. De tagja volt Kosáry Domokos is, akit levelező taggá 1982-ben, rendes taggá pedig 1985-ben választottak meg. Nem volt tagja viszont Andics Erzsébet, aki 1956 előtti nagy befolyását elveszítve 1986-ban elhunyt; valamint Vígh Károly sem, akit az 1960-as évektől nacionalistaként tartottak számon a kollégáikról jelentő új ügynökök, és aki ekkortájt éppen a Bajcsy-Zsilinszky Endre Társaság szervezésével foglalatосkodott. És ekkor még nem tartozott a tagok közé Hanák Péter sem, akit levelező tagjává csak 1990-ben, rendes tagjává pedig csak 1995-ben, Kosáry Domokos akadémiai elnöksége idején fogadott a tudós testület.

³⁶ *Századok* 103 (1969) 1282–1283.

³⁷ Idézi Kosáry Domokos: A magyar történettudomány teendői és szervezeti kérdései. *Századok* 118 (1984), 841.

Erdy János
Bochtovich Ruffózsé

Wenzel Gusztáv

Jábiar Gabon
Nagy János

Terintetes Nagygyűlés! Arany János

Minia felemelő szabályainak 32. §-a egy szót:
Mindem sijnomán választott tag, a külső kövétel
lével, osztályába tartozó dolgotat felolvasásával,
vagy személyes meg nem jelenhetős esetén beüldé
sével, legfeljebb egy év alatt sörét foglat; külsőben meg
választása meg nem működően:

Tehetnek esetek, melyekben kivált vidéken la
kolé gátolhatatlan a határidőt megtartani: de hallga
tag elvérsni e szabály meg nem tartatását, amnyel
tesz, mint örves szabályzatunkat erőlköndt terintetes
át szűrségtelen. figyelmezzé lemmia J. Aradim
Judithányba koratit tehát, hogy egyelőre a
határidőt s sörétfoglatás által meg nem
határidőlt kövétellessevel, az 186

személyes
személyes irattal
személyes irattal
személyes irattal
személyes irattal
személyes irattal
személyes irattal
személyes irattal
személyes irattal
személyes irattal

személyes irattal
személyes irattal
személyes irattal
személyes irattal
személyes irattal
személyes irattal
személyes irattal
személyes irattal
személyes irattal
személyes irattal

személyes irattal
személyes irattal
személyes irattal
személyes irattal
személyes irattal
személyes irattal
személyes irattal
személyes irattal
személyes irattal
személyes irattal

személyes irattal
személyes irattal
személyes irattal
személyes irattal
személyes irattal
személyes irattal
személyes irattal
személyes irattal
személyes irattal
személyes irattal

személyes irattal
személyes irattal
személyes irattal
személyes irattal
személyes irattal
személyes irattal
személyes irattal
személyes irattal
személyes irattal
személyes irattal

to Kenney Leonard
Continuum Lissly
July 1969